

Les migracions entre les dues ribes de la Mediterrània. El cas dels rifenys a Espanya

Mimoun AZIZA

Introducció

L'objectiu d'aquesta ponència és apropar-los a la realitat socioeconòmica d'una regió marroquina que va representar i continua representant un paper important en les relacions hispanomarroquines. Regió d'antiga tradició migratòria i que manté llaços estrets amb Espanya. Segon les darreres estadístiques més de la meitat dels marroquins de Balears provenen d'aquesta zona nord del Marroc, concretament de la província de Nador, a l'altra riba de la Mediterrània.

La meua comunicació es referirà al Rif (regió nord del Marroc), com a cas paradigmàtic dintre del fenomen migratori de la societat globalitzada actual. Al Rif, donada la seva situació de proximitat geogràfica amb Espanya, els seus habitants mantenen contacte permanent amb els espanyols de Melilla, ciutat fronterera amb Marroc, el que propicia que els rifenys segueixin l'actualitat espanyola amb gran interès, afavorit per la difusió d'una de les llengües espanyoles, la castellana, a través dels programes de la TVE; televisió que compta amb una audiència important doncs hem de tenir en compte que una gran part de la comunitat marroquina que viu a Espanya, particularment a Catalunya i, com s'ha apuntat, a les Illes Balears, és originària de la zona septentrional del Marroc. Per tant, llaços familiars deguts fonamentalment a l'emigració, units a la proximitat geogràfica a l'idioma (iniciat el coneixement del castellà ja durant l'època del *Protectorat* que va exercir Espanya), mantenen en interacció aquestes dues riberes de la Mediterrània occidental; a més d'altres raons econòmiques, culturals i històriques compartides.

Situar el fenomen migratori en el seu context ens obliga a fixar-nos en el marc geogràfic i socioeconòmic del Rif. Ja que després dels fenòmens socials existeixen raons i factors que ho expliquen, analitzaré les causes que fan del Rif l'lar tradicional de l'emigració comparable a moltes altres zones de la Mediterrània, on aquest moviment poblacional ha estat sempre una necessitat de supervivència, tals com Andalusia, la Cabília a Algèria o el Mezzogiorno italià.

Però les migracions transformen també les estructures socials i familiars: l'aparició de famílies nuclears, l'emigració cap a les ciutats així com l'impacte sobre el sistema educatiu,

aspecte aquest devastador per al Rif doncs molts adolescents deixen l'escola per voler marxar-se a Europa ja que a l'imaginari col·lectiu marroquí, Europa és *El Dorado*, la fugida d'una realitat dura.

La immigració és un tema d'actualitat a Espanya des de fa ja més d'una dècada. Els mitjans de comunicació *bombardegen* imatges des que creuen la Mediterrània en *pasteres* “*de la mort*”, i mostren també problemes de *delinqüència* en barris dels nouvinguts.... La societat civil espanyola, no obstant això, reacciona i realitza accions de solidaritat, d'ajuda als “sense papers” i contra el racisme i la xenofòbia.

La majoria dels treballs realitzats estudien la comunitat rifenya en els països d'acollida, pocs *aborden* el país d'origen i els que ho fan es centren en les conseqüències econòmiques del fenomen migratori. Manquen investigacions sobre l'intercanvi cultural entre els marroquins d'ambdues *ribes* de la Mediterrània ¹.

La universitat espanyola s'ha interessat pel tema de la immigració en els darrers anys; s'han creat centres i grups d'investigació que han produït una bibliografia interessant. Són nombrosos els treballs sobre els diferents aspectes de la vida dels immigrants a Espanya. M'agradaria recórrer amb els emigrants el seu país d'origen i presentar-los aquesta regió de tanta tradició migratòria; seria convenient mostrar a grans trets els moviments migratoris d'altres països del Magrib amb Europa, particularment Espanya.

I- Els moviments migratoris a la Mediterrània : entre el Magrib i Europa

Els fluxos migratoris que es varen *produir* durant la segona meitat del segle XX estan canviant el món i especialment els països emissors i receptors d'aquesta població d'emigrants. Mentre que les primeres dècades del segle XX es nodreixen principalment d'emigrants forçosos, per raons d'ajustaments territorials, creació de nous estats, canvis polítics radicals, fugida de la persecució i el terror; les darreres dècades presenten un caràcter diferent de l'emigració. Els canvis polítics ocorreguts en el món des de la caiguda del Mur de Berlín (1989) i la fi de la guerra freda han contribuït de manera directa al desplaçament de les persones. Tanmateix, aquesta emigració és forçada però en aquest cas per condicions de la seriosa pobresa o manca de perspectives, no sols econòmiques, sinó també la llibertat política o de desenvolupament social. Condicions que han obligat a poblacions de països pobres a abandonar les seves terres. No és fàcil deixar el seu lloc d'origen, però sí que una emigració és sempre dolorosa².

A la riba sud de la Mediterrània, el Magrib s'ha convertit a partir dels anys noranta del segle passat en una plataforma privilegiada per accedir a Europa. Els *magrebins* s'amunteguen

en els punts més propers a Europa per poder passar a aquest continent. Al costat dels magrebins, els subsaharians pretenen fugir de condicions econòmiques, socials i polítiques difícils; apropant-se a les zones confrontants de Ceuta, Melilla i Illes Canàries.

L'Estret de Gibraltar ha estat al llarg de la història un pas, un pont entre els dos continents. Avui que la tecnologia, la cooperació, la globalització de l'economia podrien fer de Gibraltar un pont més real, més útil i dinàmic que mai, s'ha transformat en una mena de *fielato*, de barrera que permet els fluxos entre ambdues parts amb comptagotes, com recull Ángeles Morán Rodríguez i Ángel Navarro Madrid (p. 284): “*Perquè Europa és la interessada a mantenir aquesta porta només 'entreoberta, marcant les quantitats de persones, els tipus d'intercanvis, que es poden fer, en raó dels seus interessos*”.

Davant aquesta perspectiva s'amunteguen a la costa africana persones, necessitats, somnis, que una vegada i una altra insisteixen en trencar aquest filtre i accedir a millors condicions vitals.

L'emigració nord-africana cap a Europa és un procés antic que es remunta a l'època colonial. El tipus mig d'emigrant magrebí cap a Europa ha anat modificant-se i diversificant-se amb el temps. Ara fins i tot hi ha un elevat nombre de dones joves que han arribat individualment o en grups familiars.

Pel que fa a les causes, són similars a altres llocs del món: molt variades, estructurals, generals o individuals. I les més freqüents: problemes econòmics, polítics, absència de llibertats individuals, dificultats per accedir a l'educació, treball, habitatge....

Pel que fa a Espanya l'augment ràpid del nombre dels emigrants pertanyents a cultures, llengües i maneres de vida diferents genera problemes de convivència amb els autòctons; es donen casos de reaccions violentes, com va ocórrer a El Ejido (Almeria). També presenta impacte públic i polític, doncs es discuteix a nivell popular i es debat políticament, apareixent així mateix en les prioritats dels partits polítics, sindicats i autoritats governamentals. Igualment incideix sobre els mitjans de comunicació o copant titulars –en certs moments-. I per últim, repercuteix en la població espanyola, on comença a ser quotidià el contacte amb immigrants.

II- La realitat socioeconòmica del Rif

1- Presentació geogràfica.

El Rif dels geògrafs és tota la regió compresa des de Tànger, a l'oest, fins al riu Muluya - prop de la frontera algeriana-, a l'est. Per als habitants de la zona, aquest terme no

designa més que una regió molt limitada: la costa est mediterrània i les muntanyes més interiors; això és, el corresponent a les dues províncies de Nador i d'Alhucemas.

El Rif que exposaré en aquesta ponència, és el referit pels geògrafs. Territori de muntanyes mediterrànies, proper a Gibraltar, a l'oest; obert a Algèria a l'est i poblat per una antiga pagesia sedentària. Caracteritzat per la varietat del seu relleu i la manera de vida de la seva població. Si bé en l'actualitat el Rif apareix com una terra de contradiccions. Continúa essent una regió marginal dintre del territori nacional, on no hi ha treball, però sí les possibilitats de guanyar-se la vida. Una zona pobra i poblada (125 habitants per kilòmetre quadrat) que atreu a gran quantitat de persones d'altres zones. El Rif a més és *tristament* famós pel tràfi d'haixix, contraban, màfies dedicades a la immigració³.

2- Història de l'emigració rifenya:

El primer corrent migratori del Rif va ser l'emigració a Algèria, anomenada pels espanyols "oreneta", pel seu caire estacional. Fenòmen relativament antic en la història del Rif, coemençà a principis de la segona meitat del segle XIX; las causes principals d'aquest moviment migratori són econòmiques: desequilibri entre els recursos del país i la seva població. A més, les dures condicions climàtiques i la irregularitat de les pluges provocaven sequeres i fams periòdiques. L'agricultura sempre havia estat la base de la seva economia. En condicions de superpoblació, la propietat es fragmentava molt *produint-se* un desajustament entre el nombre d'habitants i la superfície conreable.

La colonització espanyola del Rif (1912-1956) va intensificar el fenòmen migratori doncs va privar a un gran nombre de camperols de les seves terres sense crear en el seu lloc una quantitat important d'ocupacions i així per exemple en els anys trenta del segle XX, una quarta o una cinquena part de la població d'algunes tribus rifenyes es va veure obligada a desplaçar-se a l'estranger, especialment cap a Algèria per subsistir. Segons les estadístiques espanyoles, el nombre dels emigrants rifenys que treballaven a Algèria era d'uns 50.000 a 60.000 als anys quaranta.

Fins a 1956 (independència del Marroc), l'emigració rifenya cap a Algèria no es va *detenir* mai. Aquest *cessament* immediat del moviment en el moment de la independència del Marroc, combinat amb les dificultats econòmiques, degudes a la sortida dels capitals espanyols, va tenir conseqüències catastròfiques per a la regió. Ràpidament, el corrent migratori va prendre una altra direcció dirigint-se cap als països del nord-oest europeu a partir dels anys seixanta.

Per a molts rifenys Espanya té una responsabilitat històrica pel que fa a la situació de pobresa en la qual es va trobar el Rif durant els anys que van seguir a la seva

independència, doncs consideren el balanç del colonialisme espanyol negatiu. Amb la descolonització del Rif molts rifenys perderen les poques oportunitats de treball (tant en el sector industrial, miner o en l'exèrcit). Alhora l'antic flux migratori cap a Algèria va disminuir a causa de la guerra en aquest país. La *rebelió* 1958-1959 que va partir de la regió d'Alhucemas era una reacció directa contra la política de marginació que va sofrir la zona.

A principis dels anys seixanta es va començar a emigrar cap als països europeus industrialitzats: Alemanya, Bèlgica, Holanda i França. Els rifenys que ja tenien tradició migratòria van canviar de destinació, convertint-se aquesta regió en la primera zona del Marroc en "exportar" mà d'obra. Enfront de la política d'abandonament en què es trobava aquesta zona, l'emigració era pràcticament l'única sortida. Des de llavors Europa es converteix en un somni, en un model interioritzat per a la majoria dels rifenys.

3- Els rifenys somnien amb Europa:

Per al Marroc l'emigració és una realitat de molt pes i tradició, tant en termes demogràfics com econòmics: la població marroquina a l'estranger (RME)⁴ supera els tres milions de persones (85% de les quals viu a Europa). Les divises enviades augmenten cada anys. Per a molts joves d'avui, creuar l'Estret és més important que obtenir un diploma; el 60 % dels estudiants de la Universitat de Mohamed V de Rabat *desitgen* emigrar, segons l'enquesta del sociòleg el Harras (2002).

En el Rif l'emigració és una tradició que es transmet d'una generació a una altra. En aquesta zona del Marroc s'emigra per moltes raons, econòmiques segurament però també per l'atracció que exerceix Europa sobre aquesta població, especialment entre els joves; així com pels vincles entre els rifenys de les dues ribes de la Mediterrània. Van marxar ja en massa als anys seixanta per fugir de la misèria. Dins cada família rifenya hi ha un o diversos membres que viuen a Europa, d'aquí els llaços que mantenen amb ella. Per a molts rifenys, ciutats com Àmsterdam, Brussel·les, Dusseldorf, Barcelona o Madrid són més properes que algunes ciutats marroquines tals com Marrakech o Agadir.

El fenomen migratori, no obstant això, ha experimentat transformacions importants al llarg de dècades, relacionat amb els canvis socials al Marroc i la situació econòmica dels països d'acollida després de la "crisi del **petroli**" de 1973-1974. Les causes de l'emigració es van modificar i diversificar. A més, des dels anys noranta la població emigrant presenta un perfil sociodemogràfic de cada vegada més ampli: representatiu dels dos sexes, amb estat civil molt divers i fins i tot amb categories socioculturals i professionals més variades (estudiantes, investigadores, tècnics, artistes....)⁵

D'altra part, la societat rifenya, com tota la societat marroquina, ha sofert en aquests darrers anys canvis socials importants deguts a molts factors, entre ells el procés de la urbanització i el desplaçament intensiu dels camperols cap a les ciutats. *El Pla d'Ajustament Estructural* que va començar 1983 al Marroc mobilitzà un èxode rural proper al quart milió anual de persones; una part d'ells acaba emprenent el camí cap a Europa. La immigració marroquina actual cap al continent europeu és doncs el resultat dels canvis estructurals, econòmics i socials esdevinguts al Marroc des dels anys noranta, i és al mateix temps, un modificador de l'organització social.

III- Els marroquins a les Illes Balears

A diferència de la resta del Marroc, el Rif té la vista posada en Espanya i no a França. La fascinació per Espanya ha crescut, malgrat el declivi del castellà; després de la independència del Marroc es va imposar l'idioma francès com a segona llengua; així i tot, per als rifenys és un El Dorado –la renda per càpita espanyola quadruplicava a la marroquina en 1970; avui dia la multiplica per 15-. “El nord (el Rif) reitera que és pobre perquè es compara amb Espanya, no amb El Marroc”⁶.

En els anys setanta R. Bossard (1979) parla de la gran mobilitat que caracteritza l'emigració rifenya. És el cas dels Rifenys instal·lats en els països escandinaus i en els Països Baixos, i en la majoria dels casos havien treballat a França o Alemanya. S'instal·laren sobretot en les grans regions industrials del Nord-oest europeu.

Però, és a partir dels anys setanta, una vegada tancades les fronteres dels països del nord-oest d'Europa, que apareix Espanya com la nova destinació dels rifenys instal·lant-se a Catalunya i Madrid fonamentalment. Després en els anys noranta, el flux migratori cap a Espanya pren un altra dimensió, utilitza altres mitjans d'accés a aquest país; és el sorgiment de les “*pasteres*” i la formació de xarxes de tràfic humà (màfies) que transporten cada any desenes de milers de marroquins i subsaharians a Espanya, com a primera escala en molts casos. I així, el 1991 els rifenys representen el 48% dels marroquins residents a Espanya, i en el 2000, 38%; els efectius procedents del Rif arriben a 69.000 persones.

Els primers marroquins que van arribar a les Balears ho van fer ja amb la primera onada d'immigrants a principis dels anys setanta, provenien de les províncies del nord del Marroc: Nador, Tetuán i Larraix. A Mallorca va ser important la colònia que provenia de Tagzut (província d'Alhucemas). Aquests primers immigrants que van arribar a l'illa es van dedicar al comerç de productes artesanals i tèxtils, anant als mercats setmanals dels pobles de

l'illa. D'aquesta mateixa època (finals dels 70) arriben els primers marroquins a Eivissa, originaris principalment de Chauen.

La segona onada d'immigrants va arribar en els anys 80 i provenen majoritàriament de la zona de Nador. No van venir directament del Marroc, sino que ho van fer després d'haver-se instal·lat a Catalunya. A partir de mitjans dels 80 s'iniciarà un procés de reagrupació familiar i l'arribada de les dones.

La tercera onada es produeix a partir dels anys 90 i en aquesta ja es nota una presència femenina que també emigra, sense motiu de reagrupació familiar.

Segons Miguel Seguí Llinas⁷, en els primers anys 70 la gran massa d'immigrants provenia de la regió de Rif Oriental amb el 45,3% i gairebé *exclusivament* de Nador, seguit per la regió de Yebala (31,8%). En la regularització de 1991, augmenta el pes de la regió de Yebala (52,3%), mentre Nador (28,9%) passa a ser el major centre d'emigrants des del Marroc a Balears, seguit de Chauen i Tànger. Actualment torna a predominar la immigració provinent de Rif oriental (51,3%), i d'altres províncies de la zona, on a més de Nador són importants Tassa, Uxda, Alhucemas, Taurirt, Berkan, Yerada.

Aquest llarg procés migratori marroquí ens mostra una concentració del seu origen en el Nord del Marroc. L'atractiu nou que representa Espanya pel seu fort creixement econòmic, enfront de l'estancament d'altres països europeus tradicionals de l'emigració marroquina com és França, podrien explicar que, més tard, se li hagin anat incorporant altres regions més al sud d'aquest nucli originari del nord marroquí.

IV- L'impacte de l'emigració a la zona del Rif: el cas de la ciutat de Nador

Al Rif l'emigració és una manera de vida. Ha estat sempre la solució als problemes de la seva superpoblació. L'emigració està present en tots els aspectes de la vida local. Les ciutats i els pobles es converteixen a l'estiu en un veritable lloc de trobada per als centenars de milers d'emigrants que viuen a Europa. Tres-centes mil persones es van embarcar al port de Nador (Beni Ansar) l'estiu 2005. Durant aquesta època estival la ciutat de Nador canvia el seu aspecte habitual per un ambient festiu, acollint a aquesta comunitat rifenya resident a l'estranger; s'observa tant la diversitat en les llengües parlades pels fills d'emigrants com varietat en la indumentària.

Prendrem Nador com exemple per demostrar el pes de l'emigració en la societat rifenya. Nador és la capital del Rif oriental amb cent quaranta mil habitants l'any 2004. La província de Nador compta gairebé amb un milió d'habitants. Només deu kilòmetres separen Nador de l'enclavament espanyol: Melilla, i altres cent kilòmetres de la frontera algeriana.

Geogràficament es troba aquesta en una zona perifèrica respecte al centre econòmic i polític del Marroc (Casablanca-Rabat). És una ciutat d'emigrants per excel·lència: un de cada tres o quatre rifenys viu a Europa. A la fi dels anys vuitanta s'estima el nombre d'emigrants originaris de la província de Nador en unes cent trenta mil persones, 40% de les quals residirà a Holanda i 30% a Alemanya⁸. En l'actualitat s'estima que s'ha duplicat i els seus llocs de residència són sobretot a Holanda, Bèlgica, França, Alemanya i Espanya; fins i tot en els països nòrdics com Dinamarca, Noruega i Suècia. El fet de què els emigrants mantinguin relacions estretes amb el seu país d'origen redunda positivament en l'economia marroquina. Les remeses són una font important en l'economia local, també font d'ingressos i, sobretot, augmenta el poder adquisitiu de la població; amés de tenir un impacte directe sobre la urbanització del camp i el creixement espectacular de la ciutat de Nador i voltants. Emigració, contraban i comerç en general són tres fonts d'ingressos principals. La intensitat de la xarxa bancària explica la gran quantitat de diners que circula en aquesta zona: un banc per a cada tres mil nou-cents persones; a Casablanca un banc per cada tretze mil (1994).

L'emigració –com ja s'ha remarcat– incideix en la millora del nivell de vida de les famílies de l'emigrant però repercuteix negativament sobre l'economia de les famílies que no perceben ingressos de l'emigració degut als efectes inflacionistes; doncs pugen els preus especialment a l'estiu, provocant descontentament en la població. Molts emigrants, com hem vist, són d'origen camperol que després d'haver viscut diversos anys a Europa, compren una casa a Nador. L'emigrant s'obsessiona amb demostrar en el seu país d'origen que ha tingut èxit (“partir per quedar”) i la casa és una d'aquestes proves de prosperitat. També la casa té un valor simbòlic. Abelkader Benali (2000, p. 37) en la seva novel·la “Noces al costat del mar”, descriu la vida d'un emigrant rifeny a Holanda que en els anys vuitanta va escoltar –a la mesquita, as bars, a la carnisseria i per últim també en els seus somnis–: ”Nador, aquest és el lloc en aquests moments, el sòl és molt barat i hi ha ciment i mà d'obra en abundància. Compra una casa, compra una casa, m'entens o no?”.

- **L'impacte cultural:**

És una ocasió interessant observar els nous valors de la societat rifenya i el paper desenvolupat pel fenomen migratori en les transformacions socials i culturals observades durant l'última dècada en aquesta regió i particularment a la ciutat de Nador. Aquesta ciutat és un dels millors casos per tractar el tema de l'impacte cultural de les migracions en les societats d'origen. Els treballs que han estudiat el tema distingeixen entre l'impacte en el mitjà rural i l'urbà.

Després de passar diversos anys, en ocasions dècades l'immigrant torna al seu país amb una sèrie de valors nous. L'emigració modifica també alguns esquemes tradicionals; així l'emigrant pot casar-se amb la filla d'una família d'un nivell de vida alt. Per a moltes noies casar-se amb un emigrant les dóna un prestigi, li permetrà viure a Europa.

En un article de la revista marroquina *Tel Quel* (juliol 2005) presenta un debat entre quatre joves marroquines que viuen a Europa i altres que viuen a Marroc. Les marroquines que no s'han mogut del país acusen als emigrants de venir al Marroc per “vacil·lar, lligar amb les noies i ensenyar els seus cotxes nous”; els emigrants, diuen que és la seva manera de vida. És una manera de vida que molesta a les marroquines.

Joaquín Eguren (2005, p. 4)⁹ conta el tipus de relació mantingudes entre dues famílies rifenyas: una viu a Madrid i l'altra a Alhucemas. “La família que viu a Madrid passarà el cap de setmana recordant la seva família d'Alhucemas, veient les notícies del Marroc per televisió amb l'antena parabòlica i menjant cus-cus a la manera rifenya, amb ingredients que es van dur d'allí. Al mateix temps, la seva família en Alhucemas veu les notícies de la televisió espanyola, es posa al dia per telèfon amb els de Madrid i els nins passegen amb les bicicletes que li van portar els seus oncles d'Espanya; també, arreglen la casa per al retorn dels de Madrid que tornaran en el mes de Ramadán o a l'estiu i es plantejaran com casar al seu fill amb un altre familiar.” Segons Eguren aquest processos de comunicació i intercanvi entre interlocutors d'un mateix origen ètnic, que residint en distints països mantenen relacions permanents, dóna lloc a la creació d'una comunitat transnacional. Les noves tecnologies i mitjans de comunicació actuals faciliten la construcció d'aquests espais.

La volta massiva dels emigrants durant l'estiu influeix d'una manera directa sobre la imatge que tenen els joves rifenys sobre Europa. No és per casualitat que el nombre dels marroquins que intenten entrar clandestinament a Espanya augmenta durant l'estiu.

Per això la majoria dels joves rifenys es plantegen l'emigració com a un projecte de vida per arribar a aquest paradís. Fet molt significatiu, al meu entendre, doncs en l'imaginari d'aquests joves, la vida a Europa està plena de valors positius tals com llibertat (en el seu sentit més ampli), igualtat, transparència, bon treball, bons sous... És el contrari de la imatge que tenen sobre Marroc, falta de llibertats, atur, corrupció, injustícia, desigualtats, etc.

Per a molts d'aquests joves fugir del pes d'una societat àvida de controlar-los que ha deixat a més a més d'oferir-los recolzament i solidaritat, es converteix en un objectiu i una esperança. I així, passar l'Estret per a un nombre representatiu de joves marroquins significa el començament d'una promoció social i el camí de la seva autonomia i emancipació individual. (Gema Martín Muñoz, p.45). Molts adolescents deixen d'estudiar, perquè bastant dels seus

amics i dels seus familiars es van marxar a Europa. El psicòleg Abdeslam Dachmi que ha indagat envers sobrevalorar l'emigrat en el mitjà tradicional marroquí¹⁰ parla dels efectes negatius de l'emigració sobre las estructures socials tradicionals magrebines.

Conclusió

A manera de conclusió diré que l'emigració és una constant en la història del Rif marroquí, fenòmen que va acompanyar al Rifeny a través dels segles i en la seva lluita per la subsistència. Davant les condicions geogràfiques i climàtiques adverses, el rifeny va saber lluitar per sobreviure diversificant els seus recursos i abandonant temporalment al seu país. Però mantenint al mateix temps vincles intensos amb el país d'origen. Estem doncs davant una societat que va integrar l'emigració en la seva cultura. Les seves conseqüències es perceben gairebé a tots els aspectes de la vida: cultura, economia, societat... N'hi ha prou amb visitar les dues ciutats principals de la regió, Nador i Alhucemes, per adonar-se de la importància que adquireix aquest fenòmen no sols en la vida econòmica sinó també en els altres aspectes de la vida social i familiar, com hem anat observant.

Professor d'Historia Contemporànea.

Facultat de Lletres i Ciències Humanes

Universitat de Mequinez. El Marroc

Bibliografía:

Atlas de inmigración marroquí en España, 2004, publicación de Taller de Estudios Internacionales, Madrid.

Basilio, Rodriguez, Cañada, 2002, "Multiculturalidad y culturas autóctonas", en Ciencia y Memoria de África, pp. 439-452

Ben Ali Abdel Kader, 2000, Boda junto al mar. Edición Mondadori, Barcelona.

Berriane Mohamed et Hopfinger Hans, 1992 « Migration internationale de travail et croissance urbaine dans la province de Nador (Maroc) », in Revue Européenne des Migrations Internationales, vol. 8, n° 2, pp. 171-190.

Bossard, Bossard. 1979, Un espace de migration, les travailleurs du Rif Oriental (Province de Nador), Tesis de doctorado en geografía, Universidad de Montpellier.

Chatou Zoubair. 1998, Migrations marocaines en Europe. Le paradoxe des itinéraires, Paris, l'Harmattan.

Gema Martín Muñoz, 2003, *Marroquies en España. Estudio sobre su integración*. Fundación Repsol YPF. Madrid.

Joaquín Eguren, 2004, «La configuración de una comunidad marroquí rifeña de índole transnacional entre Marruecos y España», In *Políticas de desarrollo y grupos de interés transnacional*. En 4º Congreso de Inmigración en España. Girona.

Mc Murray, David A., 1997 «l'impact socio-économique et culturel de l'émigration sur la ville de Nador au Maroc », en *Migration Internationale et changement sociaux dans le Maghreb*, Faculté des Sciences Humaines et Sociales de Tunis, vol. VII..

Morales Lezcano, Victor (Ed). 1993, *Presencia cultural de España en el Magreb*. MAPFRE, Madrid..

Notes:

¹ Joaquín Eguren analitza les relacions i ètniques ètniques que es donen entre els rifenys que viuen a Marroc, els emigrats a Espanya des d'una perspectiva transnacional. Vegi's, " la configuració d'una comunitat marroquina rifenya de tipus transnacional entre El Marroc i Espanya", Congrès sobre la *inmigración a Espanya, Ciutadania i Participació, Girona, del 10 a 13 de novembre de 2004.

² M. Ángeles Morán Rodríguez i Ángel Navarro Madrid, "les migracions interiors i exteriors en el Magrib: repercussions demogràfiques, socioeconòmiques i mediambientals." Actes de l'II col·loqui Internacional d'Estudis sobre Àfrica i Àsia. UNED, Centre Associat de Melilla, 2000. p. 283.

³ José Bejarano, fer del nord marroquí una nova Costa del sol. *La Vanguardia*, 25/06/2000.

⁴ RME: Residents Marroquins a l'Estranger MRE: Marroquins Residents a l'Estranger.

⁵ Gema Martín Muñoz, marroquins a Espanya. Estudi sobre la seva integració, p. 43.

⁶ IGNACIO CEMBRERO, *el País*, diumenge 19-02-2006.

⁷ Atlas d'immigració marroquina a Espanya, Taller d'Estudis Internacionals Mediterranis, Madrid, 2004, p 270.

⁸ Troin, J.F, *Maroc, régions, pays, territoires*, p. 278; Taoufik Agoumy

- ⁹ Joaquín Eguren analitza les relacions socials i ètniques entre els rifenys que viuen al Marroc i els emigrats a Espanya fonamentalment a Madrid. Aquest estudi permet de seguir algunes pistes per comprendre les dinàmiques socials, culturals i ètniques que s'han anat creant en ambdós costats del Mediterrani.

□

¹⁰ Abdeslam Dachmi, « la survalorisation de l'émigré au détriment de l'image paternelle dans li milieu traditionnel marocain », in *Migration Internationale et Changements sociaux dans i Maghreb*, Colloque International, Hammamet. Tunisie, 21-25 *juin 1993. Publications de Université de Tunis I, 1997.